

„Мртвите“ јазици – фонетика или фонологија?

Мирена Славова
Катедра за класична филологија, Софија
mireslav@yahoo.com

На Вториот конгрес за класични студии Хјелмслев изјавува „...дека фонемиката на мртвите јазици не претставува никаков посебен проблем. Како секогаш, таа следува по нужност од фонетиката. На степенот на кој го познаваме исказот може да ја извлечеме фонемската система која почива исто толку или уште повеќе на претпоставки (conjectural au même degré, ou plus conjectural encore)“ (Acta Congressus Madvigiani 1956 :109).

Терминот „фонемика“ или „фонематика“ во теоретските поставки на Хјелмслев означува фонологија, функционална фонетика, т.е. оној дел од лингвистиката кој по Прашкиот лингвистички кружок ја означува функционалната страна, смислоразликувачката функција и диференцијалните белези на гласовите на човековиот говор.

Очигледно е дека востановувањето на изговорот на „мртов“ јазик бара специфичен пристап, кој пред сè се одликува со својата комплексност. Во овој труд би сакала да обрнам внимание само на трите најважни аспекти на овој комплексен пристап, а имено сведоштвата на античките автори, современата етапа во развојот на јазикот како извор за востановувањето на стариот изговор и проблемите кои ги поставува посредството на графичката система.

Сведоштвата на античките автори

Во комедијата „Жаби“ од Аристофан Дионис и неговиот роб Ксантија штотуку дошле од подземното царство и се уплашиле од еден призрак, Ἕμπουσα, испратен од Хеката. По едно време Ксантија ги кажува следните стихови:

Ar.Ra., 302-304:

ΔΙΟ. τί δ' ἔστι; ΞΑΝ. θάρρει πάντ' ἀγαθὰ πεπραγάμεν,
ἔξεστι θ' ὥσπερ Ἡγέλοχος ἡμῖν λέγειν ·
ἐκ κυμάτων γὰρ αὐθις αὖ γαλῆν ὀρώω.
Ἕμπουσα φρούδη.

Превод: (Ал.Ничев, Аристофан. Комедии. Софија. 1985)
ДИОНИС: Што има?

КСАНТИЙ: Смелост! Всичко мина хубаво
И можем като Хегелох да викаме:
„След морски вълни виждам пак безветрие“
Емпузата изчезна.

Кон стихот „След морски вълни виждам пак безветрие“ проф. Александар Ничев дава белешка, дека тоа е стих од трагедијата „Орест“ на Еврипид, каде што глумецот Хегелох неправилно изговорил еден збор, којшто тој го преведува како *вълни*, кој што соодветно на ритамот на стихот тука треба да гласи „вълни“. За што всушност станува збор? Како што се гледа, во оригиналниот текст зборот за „безветрие“ е *γαλῆν*

Еден од схолијастите на тоа место забележува: ὅτι Ἡγέλοχος ὁ τραγικός ὑποκριτής ὦν τοῦ Εὐριπίδου Ὀρέστην ὑποκρινόμενος οὕτω προηνέγκατο, ὥστε μὴ ὑποχωρῆσαι ἐκ τῆς συναλοιφῆς τὸ γαληνά, ἀλλὰ διαχωρῆσαι μάλλον ὥστε δόξαι τὴν γαλῆν αὐτὸν εἰπεῖν. Треба да нагласам, дека овој коментар е цитиран според авторитетниот речник LSJ, на начин кој што кај него можеме ретко да го видиме, имено *s.v.* ὑποχωρέω, како последно, четврто значење на овој глагол, кој инаку општо земено значи „отстапувам, избегнувам“, авторите го додале овој коментар без никаква забелешка или превод и додале *dubio sensu*. И малку подолу схолијастот продолжува: „Но како се случило така, за да личи дека Херсилох кажал „γαλῆν“? Не е веројатно дека го кажал со киркумфлекс.

Преводот што го предлагам е следниот: „Трагичкиот глумец Хегелох, кога ја има улогата на Еврипидовиот Орест изговорил така, што не кажал *γαληνά* („мирни води“) со елизија (т.е. *γαλήν’*), туку поскоро го разделил така, што да личи дека рекол „γαλῆν“ (кое е акузатив од зборот „невестулка“).

Без да навлегувам во мислењата на познатите специјалисти по старогрчка фонетика Ален и Станфорд, мојата идеја е дека всушност тука смислата на *ὑποχωρέω* е „отстапувам“ и значи дека акцентот од првиот слог од крајот треба да се изговори со отстапување врз вториот слог заради елизијата (ἐκ τῆς συναλοιφῆς). Што направил Хегелох? Тој или пројавил непрофесионализам во неговиот сценски говор во овој случај или намерно импровизирал за да каже „невестулка“ наместо „мирни води“ и така да ја разоноди публиката, а имено: наместо да го извиши тонот на втората мора на етата во *γαλήν’* и да го спушти на омикронот од следниот збор *ὄρῳ*, тој го кренал на првата мора на етата и го спуштил на втората, т.е. наместо со акут, добиено како резултат на поместување заради елизијата, тој изговорил со киркумфлекс.

Овој не лесен дел, еден од малкуте, кои ни даваат сведоштво за специфичноста на грчкиот акцент, илустрира колку тешко можеме да извлечеме информација за изговорот на текстовите од старите автори. Од друга страна, сакаме да го потцртаме забележителниот начин на кој професор Ничев излегол накрај со ова тешко место, предавајќи го на исклучително умешен начин со играта на зборови „вълни“/ „вълни“.

Модерна етапа во развојот на јазикот

Новогрчките зборови за железница σιδηρόδρομος, ο и за пегла, σίδερο, то, произлегуваат од старогрчкиот збор за железо σίδηρον, τό, изговаран со долго отворено [e] и пишуван со <Η>. Тоа е индикација за нерамномерното затворање на долгото [e] во покласичниот грчки јазик – високиот катаревусен збор и натаму се пишува со ета и согласно со итацистичките тенденции во јазикот се изговара [i], а народниот збор, всушност подложен на развој во разговорниот говор го запазил изговорот [e] и затоа го менува правописот и започнува да се пишува со <Ε>.

Пишувањето на грчки заемки во латинскиот јазик

Најстарите заемки во латинскиот ја покажуваат поскоро фонетската, а притоа и акцентската и морфолошката система на самиот латински во текот на V-IV в.п.н.е., кога Латините стапуваат во допир со грчките колонизатори од Јужна Италија. Оттогаш се таквите заемки како *mac(h)ina* < μαχανά, *Ulixes* < Ὀδυσσεύς, *purpura* < πορφύρα, *menta* < μίνθη, притоа некои со посредство на Етрурците, како, на пример *persona* < πρόσωπον, имајќи ја предвид синкопата на почетокот од зборот (сп. Stolz-Debrunner-Schmidt 1966: 52). Интерпретацијата е тешка и заради фактот, што во латинската азбука во почетокот нема посебни графеме за бележење на грчките фонеме [ü], пишувана на грчки со графемата <Υ>, [dz], пишувана со графемата <Ζ>, и *tenuēs aspiratae* [kh], [ph] и [th], соодветно пишувани со <Χ>, <Φ>, <Θ>. Затоа грчкиот глас [ü] се предава на латински едноставно преку <V>, на пример, кај првиот латински епски поет Ениј од III в.п.н.е. Πύρρος е пренесен како *Burrus*, кое што значи дека го изговарале како еквивалентниот краен вокал (Allen 1987:65). Дури во средината на I в.п.н.е. грчкиот ипсилон почнал да се пренесува со посебна графема подоцна наречена „грчко у“, која претставувала модифицирано латинско <V> - <Υ>. Неофицијалните натписи, пак, како и оние на обичните луѓе често тој знак го заменуваат со обично <I>, на пример, *Sisipus*, *Staphilus*, *πίτρα*. Од друга страна императорот Клаудиј вовел покрај други две и уште една буква, која претставувала половина Η <+> и означувала [ü]. Обрнуваме внимание на случајот со ипсилонот не затоа што римскиот ретор Клаудиј кажува колку е тој благозвучен (сп. Quint., XII, 12, 10, 27: *...et iucundissimas ex Graecis litteras non habemus, vocalem alteram, alteram consonantem...; nescio quo modo velut hilarior protinus renidet oratio, ut in 'Zephyrus' et 'Zopyrus': quae si nostris litteris scribantur, surdum quiddam et barbarum efficient...*), туку зашто покажува колку тешко можеме да го утврдиме нејзиниот вистински изговор преку графичките знаци (во овој случај четири за една фонема- <V>, <I>, <Υ>, <+>), дотолку повеќе што соодветната грчка фонема го менува својот изговор кон [i], процес кој што завршува на крајот од I милениум н.е. И тоа за фонема, чиј изговор општо земено ни е познат во старогрчкиот, како што ни е познат и изговорот на јазикот-приемник на грчките заемки. Но што би се случило, кога не би го знаеле изговорот на изворот од заемката? На пример, веќе во времето на Кикерон <Υ> е во вообичаена употреба на туѓи заемки, најмногу грчки, но исто така и за такви, кои преку посредство на грчкиот влегле во латинскиот, како персиските *Cyrus*, *Cambyses*, *Hystaspes*, или германските *Thyle*, *Sygambri* (Kühner 1912:25, § 3,6).

Во таа низа од туѓи заемки можеме да ги поставиме и тракиските имиња посведочени во Рим, кое е важно за тракиското јазикознание. Меѓу графитите најдени на брдото Палатин во таканаречената зграда Paedagogium и датирани во втората половина на II век, можеме да прочитаме тракиското име *Bithus* (Graffiti del Palatino, 128), пренесувано на грчки како Βιθυς или Βειθυς. Мошне веројатно истиот роб *Bithus* напишал и други два графита (пак таму, № 67 и 72), од кои особено е интересен № 67, бидејќи во него не читаме *Bithus* туку *Bithis* (Solín 1995:438-439). Што покажува тоа? Дека тракискиот глас, пренесуван на грчки со графемата <Υ> во Βιθυς, имал фонетска вредност на предно артикулиран вокал, со вредност меѓу [u] и [i] и затоа Тракиецот, роб во Рим, кој, како што е очигледно, сепак можел да пишува на латински, иако не бил толку високо образуван за да го напише своето име според високата норма како Βιθυς со <Υ>, еднаш го напишал со <V>, а еднаш со <I>.

Така постапно преминавме кон последниот, но најважен извор за востановувањето на изговорот на еден „мртов“ јазик.

Графичка система

Со два случаи ќе го илустрирам начинот, на кој што работиме за утврдување на изговорот преку буквите.

Првиот е од фонетиката на тракискиот јазик. Станува збор за користењето на две грчки графемии <Σ> и <Ζ> за пренесување на тракиски спирант. Тој факт покажува дека тука станува збор за фонема и нејзин алофон, специфичен според „звучноста“, која звучност не претставува диференцијален белег разликувачки според смислата. Располагаме со низа двојно посведочени форми како:

Di-zala, Πυρου-σαλα;
Σαλμοξις / Ζαλμοξις;
 Dizas/Diszas;
 Ζειζσις/Ζεισσις/Ζεισις/Ζειζις;
 Μη-σακος/Μη-ζακος;
 Αρζος/Αρσος;
Σμερτομαρα/Ζμερτομαρος;
Ζβελθιουρδος/ Σvelsurdos;
Ζαρμιζεγεθουσα/Σarmizegetusa;
Σιμαρκος/Ζimarcus;
Σγεβδηνος/Ζγηβδης;
 Sσssa/Szza;
 Κουρτου-ζουρα/ Moka-σura

Овие двојки покажуваат дека во тракискиот, независно од тоа дали потекнува од индоевропски палатал или спирант (Дечев 1952:11-12,15,18) беззвучниот спирант [s] станува звучен во интервокална позиција пред вокал и пред звучен консонант (експлозив или назал). Впрочем соодветен звучен алофон на [s] има и во старогрчкиот, но само пред звучен консонант, како во Λέσβος или Πελασγοί. Интересно е дека напишаните тракиски имиња барале различни начини за да го изразат целиот спектар

на тој глас, кој можел да биде звучен и беззвучен, без да ја измени смислата на зборот — од обична сигма преку сета до двојна сигма или <S> во латинскиот, сп. го истиот случај со μάζα (“тесто”), изговаран во покласичниот грчки како [maza] и пренесен на латински како massa со двојно <S>. Во некои случаи интензивноста на тој глас се пренесува дури и преку групата на сигма и сета, како што е на пр. кај Diszas.

Кога си имаме работа со таков непроучен јазик како тракискиот треба да бидеме особено внимателни, зашто буквите можат не само да го „откриваат“, туку и да го „кријат“ изговорот. Таков е вториот случај кој сакам да го претставам.

Станува збор за латинските натписи од нашите земји во кои сосема неочекувано во императорската епоха се појавуваат случаи на пишување на фонемата [i] со <EI>, кое не може да се објасни со законите на развивањето на народниот латински. Како што е познато, во доцниот латински јазик фонемата [i], долга или кратка, од III век натаму го отвора својот изговор до [e] (Mihăescu 1978:174-176): vobescum/ vobiscum, verginae/virgini, avetat/habitat, treginta/triginta. Што треба да очекуваме да се крие зад диграфот <EI> пишуван на местото од [i] на нашите латински текстови? Еве два латински натписи од нашите земји кои ја илустрираат појавата:

1. ILBulg 411, надгробен натпис од с. Врбовка, територија на Никополис ад Иструм, III в. н.е.:

D(is) M(anibus)
G(aius) Iulius G(ai) fil(ius)
Gaeianus (=Gaianus)vi-
xit annis
XX (viginti). Sit tibi
terra levis.
G. Iulius Vale-
us pater et
Pompeia In-
genua mater
eii pientis(simo)
b(ene) m(erenti) p(osuerunt) et sibi
vivis.

Имаме и еден друг Aurelius Gaianus, напишан правилно со <I> на надгробен натпис за спомен на неговите пријатели Gaius Valerius Felix и Cassia Alexandra од времето на Северите, најден во Ратиарија.

2. Beševliev 75, градежен натпис од с.Стан, Новопазарско, V в. н.е.:

Mense Iunio K(alen)d(is) zie Lune facta est eista (=ista) porta en zies Danielo bicario et Probini Maiūre. Indictiōne XIII(quarto decimo) SERSONSEBD

Покрај овие два натписа сакаме да додадеме уште еден, трет, на кој читаме Valeintinus наместо Valentinus, т.е. тука имаме употреба на <EI> наместо <E>:

3. ILBulg 133, надгробен натпис од Сомовит, Никополско, III в.от н.е., каде што во ред 7.-8. читаме Aelius Vale<i>ntinus filius [vixi]t annis X[I?] (undecim).

Како што се гледа, издавачот, Борис Геров, ја отфрла графемата <I> како одвишна. Но слични случаи на пишување на [e] со <EI> има и во други источни провинции, соседни на нашите земји. На пример, во Панонија *ceiler* наместо *celer*, во Далмација *Modeistus* наместо *Modestus* (Венедиков 1942, 228-229), во Ефес, на еден двојазичен градежен натпис од I в.н.е., актуелизиран во последно време од Н. Шаранков (Нацарова, Шаранков 2004:12) читаме *cetereisque leibereis*.

Објаснувањето за овие три случаи, колку и да е чудно на прв поглед, треба да го побараме надвор од латинскиот изговор. Се покажува дека тука немаме работа со особеностите на изговорот, туку со особеностите на графичките системи. Една графичка система и токму тој принцип на работа е важно да го потцртаме во нашето излагање за востановувањето на изговорот на „мртвите“ јазици во нашите земји низ антиката, може понекогаш да се повлијае од други графички системи употребувани едновремено со неа на една иста територија од носителите на друг јазик. Во трите разгледани случаи станува збор за влијание на грчкиот обичај да се пишува [i], на почетокот за долго [i], а по настапувањето на изохронизмот, за секое [i] со <EI>, појава толку распространета во покласичниот грчки, што се прашуваме дали не било речиси правило. Затоа не е чудно каменоресците или претставниците на романизираното месно население што ги нарачувале натписите да прават такви „грешки“ по латински правопис и да ги мешаат двете графички системи, особено во близина на верски и градски центри, во кои јазикот на натписите е грчки. Токму затоа *ista* и *Gaianus* се напишани како *eista* и *Gaeianus*, изговарани [ista] и [gaianus], сп. го кажаното од Венедиков (Венедиков 1942: 228-229) за *Modeistus* (CIL III 12 416) и Бојациев (Бояджиев 1990:13) за *eista*.

Што се однесува за *Valeintinus*, според мене и тука зад диграфот <EI> треба да гледаме [i], добиено како резултат на затворање на акцентираниот и неакцентираниот [e] до [i], вообичаено за народниот латински; сп. други слични случаи како *Sinesca* (=Seneca) од *Aquincum* во Панонија или *milis* (=miles) од Руче (Mihăescu 1978, 172-173). За друго објаснување в. Станка Козарова. Фонетични особености на народниот латински език од територијата меѓу Искър и Јантра. Пловдив. 1996 стр.32 (докторска теза).

Таква појава на контаминација на двете графички системи, грчка и латинска, се забележува и во самиот Рим на натписи поставени од грци, како што произлегува од натписот на *Aurelius Pergamus* и *Aemilia Eutychia*, чие што име е врежано со грчки букви.

Притоа забележуваме мешање на буквите од двете азбуки на територии, каде што се употребуваат и грчкиот и латинскиот, и тоа додава нова тешкотија и неопходност за посебна внимателност при реконструкцијата на изговорот на „мртвите“ јазици.

Библиографија:

Allen 1987: W.S. Allen. *Vox Graeca. A Guide to the Pronunciation of Classical Greek*. Third Edition. Cambridge, 1987

- Бояджиев 1984: Д. Бояджиев. Езикът на късните латински надписи от България. ГСУ ФКНФ1984, т. 78(2).София, 1990.
- Beševliev 1964: V. Beševliev. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin,1964.
- Венедиков 1942: И. Венедиков. Фонетика на латинските надписи от българските земи. В:Известия на семинарите при Историко-филологическия факултет на Университета „Свети Климент Охридски“. София, 1942
- Дечев 1952: Д.Дечев. Характеристика на тракийския език. София, 1952.
- ILBulg: Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Ed. Boris Gerov. Serdicae, MCMLXXXIX
- Kühner 1912: Ausführliche Grammatik der lateinische Sprache von R.Kühner. 1.B.Elementar-, Formen- und Wortlehre. Neubearbeitet von Fr.Holzweissig. Hannover,1912
- Mihăescu 1978: H. Mihăescu.La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe.Bucarest, 1980
- Solin 1995: H. Solin. Thrakische Sklavennamen und Namen thrakischer Sklaven in Rom. B: Studia in honorem G. Mihailov. Sofia, 1995.
- Stolz-Debrunner-Schmidt 1966: F.Stolz, A. Debrunner, W. P. Schmidt: Geschichte der lateinischen Sprache. Berlin.1966 (Sammlung Göschen).
- Шаранков, Кацарова 2004: Н.Шаранков, В. Кацарова. Нови данни за водоснабдяването на пауталийските терми. Археология 2004, кн.3-4, с.7-15.